

Марко Ж. Катић

М. А. историчар уметности

Докторанд,

Одељење за историју уметности,

Филозофски факултет у Београду

УДК 75.052.046.3(497.11)

27-526.62(497.11)

ИКОНЕ БОГОРОДИЦЕ И ХРИСТА ИЗ ЦРКВЕ СВ. МАРКА У ДОЊЕМ ВРАЊУ

АПСТРАКТ: У раду се анализирају престоне иконе Богородице и Христа из цркве Св. Марка у Доњем Врању. Црква је једнобродна и једноставног изгледа, али са релативно сложеним решењем олтарског простора. Страдала је у I и II светском рату, а највећим делом је обновљена 1972. године. Иконе Богородице и Христа су готово једини историјски вредни предмети који се налазе у њој. На иконама нема никаквих потписа нити записа, а очигледно су рад истог сликара. На основу својих ликовних карактеристика, пре свега јаким боја и упечатљивог стила могу бити датиране у период задњих деценија XVIII и првих деценија XIX века. На иконама је приметан ретроспективизам у понављању иконографских црта иконописа из периода XVI – XVIII века. Свакако су биле замишљене као пар престоних икона. Највероватније су рад неке од тада активних зографских дружина са јужног дела Балканског полуострва. Пар престоних икона из доњоврањске цркве представљају важан прилог познавању иначе у српским крајевима слабо сачуваног иконописа XVIII века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Доње Врање, црква, престоне иконе, Богородица, Христос, зограф.

Црква Светог Марка у Доњем Врању¹ је мала једноброна грађевина са отвореним тремом на западу и петостраном апсидом на истоку (сл. 1). О цркви досада у литератури није писано. Терен на коме је црква подигнута је нагнут у правцу исток–запад, тако да је источни део цркве делом укопан у земљу. Испред отвореног трема у југозападном углу црквене порте налази се мали звоник металне конструкције. На јужној страни цркве налази се гробље, а на северу кућа за свештеника.

Црква је споља покривена двосливним кровом, косо засеченим са источне и западне стране. На крову се налазе два метална крста на куглама. Са западне стране цркве је отворени трем који подупиру четири зидана

¹ По документацији Катедре за историју српске уметности новог века – досије црква Светог Марка у Доњем Врању.

ступца и западни зид цркве. Ступци су већим делом округлог пресека, али су у врху четвртасти. Четвртасти делови су од округлих одвојени квадратним плочама, а међусобно су повезани гредама. Пролаз у простор трема је између два централна ступца; остали делови трема су ограђени ниским преградним зидом. У наос храма воде полукружно пресвођена врата на западном зиду. На јужном зиду се налазе две широке, полукружно завршене монофоре, а северна страна нема прозора. Прозори пропуштају велику количину светлости у наос. На јужном зиду постоји ниша за чување масла, што је типично за ове крајеве. У унутрашњости цркве нема никаквог живописа, а покривена је равним плафоном. Под је (очигледно у новије време) поплочан каменом. Солеја је за један степен издигнута од пода наоса, са предњим полукружним истуреним делом. Олтарски простор је од наоса одвојен зиданом олтарском преградом која висином иде до плафона. На прегради постоје три полукружно пресведена пролаза, од којих је централни, намењен за царске двери, шири и виши од северног и јужног, намењених за бочне двери.

На истоку цркве је олтарски простор у виду споља петостране апсиде, делимично укопане у земљу. Има два једноделна правоугаона прозора. Тело апсиде је уже од наоса, из чијег источног зида излази. То оставља простор за две мале четврт конхе уз бокове апсиде. Овакав олтарски простор споља је прекривен кратким двосливним кровом, на источној страни завршеним тространо пирамидално. Сложена спољна структура са бочним једночетвртинским нишама не одсликава проскомидију и ђаконикон, јер су ове нише додаци ради стварања места за бочне двери (услед недостатка простора). Ипак, у северној четврт конхи налази се полукружна ниша, која је раније могла служити за проскомидију (сл. 2). Олтарска апсида је и у унутрашњем делу петострана. Дуж свих зидова олтара пружа се испуст на висини нешто вишој од метра.² Тачно изнад овог испуста, на најисточнијем зиду цркве и централном делу олтара је мала плитка ниша, полукружно завршена у горњем делу. Поменути правоугаони прозори су на зидовима северно и јужно од овог са нишом.

О цркви нема јасних историјских података. Време њеног подизања није познато, али се може претпоставити да је то било негде током XIX века, можда у његовој првој половини. Пре свега, ту мислимо на време након 1830. године, тј. период Танзимата.³ Посебну пажњу привлачи горе описан сложен и необичан облик олтарског простора, који би заједно са нишом за масло и зиданом олтарском преградом могао говорити о још старијем датуму зидања цркве. На западном зиду са спољашње стране, јужно од улаза, налази се плоча са натписом о обнови цркве:

² На овај испуст се постављају богослужбени предмети, књиге и иконе.

³ О реформном периоду Танзимата: И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004.

ОВАЈ ХРАМ СВ.МАРКА / У ДОЊЕМ ВРАЊУ БИ / ОБНОВЉЕН 1972 ГОД. / ДОБРОВОЉНИМ ПРИЛОЗИМА / МЕШТАНА ДОЊЕГ ВРАЊА. / А НАЈВЕЋИМ ПОЖРТВОВАЊЕМ / ЧЕДОМИРА СТОШИЋА / ПЕНЗ. ИЗ Д. ВРАЊЕ.

По казивању мештана, црква је једна од најстаријих у врањском крају, а настрадала је током I и II светског рата. Није познат тачан степен њеног оштећења у овим ратовима, али изгледа да је велики део њене структуре резултат обнове из 1972. године.⁴ У цркви је сачуван врло мали број предмета историјске вредности. Сем две иконе које ћемо овде поближе изучити, сачувана је икона Св. Николе, сликана на златној позадини и са флоралним орнаментима на позадини и одећи (дим. 34.6 x 43 cm, сл. 3). Икона је очигледно импорт из Русије. Две једине иоле старије богослужбене књиге су *Часослов* штампан у Љубљани 1924. и *Требник* штампан у Сремским Карловцима 1926. године.

Иконе Богородице са Христом и Христа Пантократора се налазе на зиданој олтарској прегради – иконостасу – у функцији престоних икона (сл. 4-5).⁵ Иконе су публиковане, уз претпоставку да су из периода са краја XVIII и почетка XIX века.⁶ На икони Богородице је фронтално представљена допојасна фигура Богородице Одигитрије са Христом на левој руци. Икона је сликана темпером на дрвету, а димензије су јој 80 x 58 x 3.5 cm. Дрвени носач је начињен од три обрађене и међусобно спојене даске. Не постоји потпис сликара нити запис дародавца. Представљене личности су на јасноплавој позадини. На овој позадини око висине рамена представљених личности изведено је сенчење низовима белих сасвим танких хоризонталних линија. Ово бело сенчење, гушће према дну, асоцира на облаке, али његова ликовна сврха је да фигуре истакне и да им дозу тродимензионалности на иначе хијератичној плавој позадини. Лево и десно од главе Богородице налази се дводелни натпис $\mu\rho\tau=\psi$ (грч. скр. Мати божија). Натпис је у црвеним круговима са златном бордуром и прецизно изведеним златним флоралним орнаментом. Око целе иконе је тамносмеђа

⁴ Као пример наводимо зидну масу олтарске преграде, видљиву на месту предвиђеном за престононе иконе. Њен изглед упућује на XX век, али може бити да је поновљена нека претходна (по фотографији снимљеној 17.10.2004. у документацији Катедре). Ипак, старина доњоврањске цркве Св. Марка остаје предмет за неко будуће истраживање.

⁵ О улози престоних икона Богородице и Христа у литургији, Н. Макуљевић, *Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању*, у: *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, прир. Н. Макуљевић, Врање 2008, 102, 73-74.

⁶ *Иконопис Врањске епархије*, прир. Н. Макуљевић – М. Тимотијевић, Београд - Врање 2005, 74-75, бр. 12, 76-77, бр. 13 (М. Радосављевић). Иконе су рестауриране за потребе изложбе која је приређена 2005. године у Врању, и поводом које је објављена поменута књига.

декоративна бордура са светложутим флоралним орнаментима, одвојена од плаве позадине танком белом линијом. Христос и Богородица имају златне нимбове са белим обрубом. Белим линијама је изведен и крст са словима **о ѿ н** уписан у нимб око Христове главе.

Богородица је обучена у тамноружичасти мафорион на преклоп са уским златним бордурама и зеленом поставом. Испод мафориона носи тамноплаву хаљину са широким златним оковратником и бордуrom око левог рукава; око лица је упадљив набрани бели вео. Богородица својом левом руком држи Христа, а десном показује на њега. Фронтално представљен мали Христос благосиља десном руком, а у левој руци држи затворену књигу, Јеванђеље. Поред главе је означен белим словима **Ис- хс**. Обучен је у белу хаљину са златним клавусом на левој страни, златним тракама око широких рукава и златним појасом. Бела хаљина је дугачка до глежњева и оставља видљивим боса стопала. Преко хаљине носи јасноцрвени огртач пребачен преко левог рамена и руке. Огртач у дну има златну бордуру, а у наборима око ове бордуре делимично се види зелена подстава.

Бордуре на одећи се разликују. Оне на Богородичином мафориону и у доњем делу Христовог огртача су испуњене тамнијим овалним орнаментима. На оковратнику Богородичине хаљине су наизменично поредани по три овална орнамента један испод другог и по један ромбоидни орнамент. Сви су међусобно одвојени малим кружним орнаментима. Ови облици представљају драго камење и бисере. На бордури левог рукава орнамент је рокајан, са бубрежастом картушом у средини. Картуша је тамније боје и испуњена је дијагоналном мрежом. Неопходно је поменути и да се испод бордуре мафориона на Богородичином левом рамену налази лаганим белим потезима сликана чипка, која се наставља у неколико танких дугачких реса завршених малим кићанкама. На подврнутом доњем рубу зелене подставе мафориона видљиви су сасвим мали, тамнији орнаменти у облику ситних листова. Бордуре Христове беле хаљине су без орнамената изузевши клавус, који је испуњен спирално увијеним листовима.

Ни Богородица ни Христос не комуницирају погледом са посматрачем, нити међусобно. Емоција је блага и свечана. Инкарнат Богородице и Христа је топао и смеђ, а карактеристичне су велике бадемасте смеђе очи, танке лучне обрве и мала уста. Врло пажљиво је изведено линеарно исцртавање рубова лица, носа, очију и уста, те руку. Још пажљивија и крајње суптилна је изведба сенчења на лицу и рукама. Осветљени делови (образи, чело, нос, спољни делови врата, шаке) осенчени су белом бојом, док је код оних у сенци (капци, спољни делови лица, унутрашњи део врата) појачан тон смеђе. Прелази између тамних и светлих делова су благи, са једва приметном дозом руменила. На очима Богородице су исцртане трепавице. Сенчење на драперијама је изведено углавном окер бојом. Потези киста

су великим делом широки, а мањим делом линеарни. Њима се дочаравају богати набори и тродимензионалост тканине. Посебно вешто је изведен вео око Богородичиног лица у потезима беле и сиве боје. Ипак, упркос технички сасвим беспрекорној изведби иконе, могу се уочити и извесне неспретности. Ту пре свега мислимо на леву руку на којој Богородица држи малог Христа, затим на врло чудно скраћену Христову леву ногу, као и на умањено и неспретно постављено Јеванђеље у његовој левој руци.

У свом ликовном организму икона одаје еклектичне утицаје. Њене јакe, блештаве боје са снажним контрастима, тежња за натуралистичким обликовањем лица и руку, као и бело сенчење на позадини у циљу стварања једне врсте дубине простора припадаће другој половини XVIII и почетку XIX века.⁷ Овом периоду припадаће и орнаментика на одећи, те у медаљонима са иницијалима Богородице. Орнамент на Богородичином рукаву потпуно је барокни. Посебно је занимљив орнамент у оквиру иконе. Сликан је жутом бојом на смеђој позадини, са удупланим линијама које га формирају. Састављен је од валовито постављених гранчица са листовима и по једним цветом. На бочним странама ове гране су у средини прекинуте са по једним расцветалим жезлом, међусобно симетрично постављеним. Очигледан је барокни стил ове бордуре, али његово порекло засад остаје непознаница. Можда је у питању утицај графике, штампаних илустрованих књига, или пак везених тканина. Утицаји старијег иконописа, првенствено критског, могу бити идентификовани на одећи Богородице. Пре свега упада у очи бели вео око њеног лица, који се јавља на иконама Богородице у XVI веку, како се сматра под западним утицајем.⁸ Композиција мафориона одаје такође утицаје критског сликарства, посебно Богородичиних икона из радионице Андреје Рицоса.⁹ Захваљујући његовим многобројним иконама овај начин сликања мафориона је постао опште раширен у иконопису након XVI века. Пре свега се то односи на начин како је мафорион преклопљен, остављајући видљивим троугаони део доње хаљине испод врата. Ту је даље бордура са ресама испод десног рамена, елемент додуше још из средњовековне уметности, те начин како су распоређени набори и прегеби тканине, пре свега на Богородичином десном рамену.

На икони Христа Пантократора низ одлика је сасвим подударан њеном пандану икони Богородице: димензије су 80 x 57 x 3 cm; техника је

⁷ Многобројни примери сликарства овог периода репродукован су у књизи *Icons from the Orthodox Communities of Albania. Collection of the National Museum of Medieval Art, Korçë*, ed. dr A. Tourta, intr. P. L. Vocotopoulos, cat. E. Drakopolou, Thessaloniki, 2006, на разним местима.

⁸ B. Ivanić, *Le vie mediterranee dell'icona cristiana. Icone del Museo Nazionale di Belgrado*, Bari 2001, 189.

⁹ О Рицосу: M. Cattapan, *I pittori Andrea e Nicola Rizo da Candia*, *Θησαυρίσματα* 10, 1973, 238-290.

темпера на дрвету. Позадина је плава, окружена идентичном орнаменталном бордуром. Ореол је златни, а његов танки руб и уписани крст са словима **о ѿ н** су изведени белом бојом. Лево и десно од Христове главе је дводелни натпис **Ис-хс-**, у црвеним круговима са златном бордуром и флоралним орнаментом. Такође, око Христових рамена низ танких белих хоризонталних линија ствара илузију облака и просторности. Ни на овој икони нема никаквог потписа сликара нити записа дародавца. Христос је представљен фронтално, како благосиља десном руком, а у левој руци одоздо држи отворену књигу црвених спољних рубова са текстом:

**придите ко / мнѣ вситр / Ѹ/даѣши / исИаѣ иовре / менѣИи иа / зѣ ѹпоко
// ѣвѣ оз / мите ___ о моѣ исеве / инао;итесѣ / њмене ѣ / ___ крото**

Реч је о цитату из Јеванђеља по Матеју 11, 28-29.¹⁰ Христос је представљен у млађим годинама, са кратком смеђом брадом и дугачком косом. Коса је увијена, покупљена и пребачена на једну страну, тако да пада низ лево раме. Покупљена коса налик је на плетеницу. Одевен је у тамноружичасти хитон са златном бордуром око врата и клавусом, златном траком која се спушта са његовог десног рамена. Орнаменти бордуре и клавуса подударају се у изгледу са орнаментом на клавусу малог Христа на икони Богородице – спирално увијени листови.¹¹ Преко хитона Христос носи богато набран плави огртач у изразито тамном тону. Огртач иде око струка, мањим делом преко десног и већим делом преко левог рамена. Део на левом рамену је пребачен са десног, у богатим наборима усмереним надоле.

Инкарнат је топао, смеђ. Осветљене партије на лицу су изведене белом бојом, а на одећи окером и белом. Контрасти осветљених и тамних делова на инкарату су нешто јачи него код Богородице. Упадају у очи на појединим деловима лагано заобљене дугачке линије драперије које стварају врло тродимензионалан утисак (огртач на раменима и део хитона на торзоу), као и анатомски врло вешто изведена десна рука у гесту благослова. Супротно томе, други делови драперије су сликани кратким, непрекиданим покретима (рукави, плави огртач на доњем делу торзоа), али је тродимензионалност и волуминозност тканине слабо постигнута. Лева рука која одоздо придржава књигу истиче се посебно неспретним извођењем.

Све што је заједничко са иконом Богородице важи природно и овде. Упадљиво јаке и контрастиране боје те барокна орнаментација припадаће касном XVIII и раном XIX веку. Овом периоду треба приписати и јасно показану тежњу за натуралистичким и тродимензионалним обликовањем.

¹⁰ 28. Ходите к мени сви који сте уморни и натоварени, и ја ћу вас одморити. 29. Узмите јарам мој на себе, и научите се од мене; јер сам ја кротак и смјеран у срцу, и наћи ћете покој душама својим. Овај натпис би било пожељно палеографски и језички испитати.

¹¹ По свој прилици се ради о листовима сасвим одређене биљке, али нисмо били у могућности установити које тачно.

Као и на икони Богородице, одећа одаје своје аналогije са старијим сликарством. Христова коса покупљена и пребачена на леву страну налик на плетеницу стари је мотив, а наћи ћемо је посебно истакнуту на иконама у периоду XVI века и након њега. Начин како је огртач у истакнутим наборима пребачен преко левог рамена, те концепција хитона, са клавусом са стране и симетрично савијеним делом испод врата има своје безбројне аналогije у грчком, али и руском иконопису XVI – XVIII века.¹²

Иконе Богородице са Христом и Христа Пантократора већ на први поглед треба гледати као јединствену целину, што смо горњом анализом јасно потврдили. Њихове сасвим подударне димензије и изглед јасно говоре да су оне пар престоних икона замишљених да буду на иконостасу неке мање цркве, и то највероватније ове у којој се данас налазе. Очигледно су рад истог мајстора. Њихов композитни и еклектички, али ипак високо самосвесни стил и естетика смештају их у период касног XVIII и раног XIX века. То је време формирања балканског зографског модела XIX века, односно транзиције из последњег периода иконописа у сасвим византијској традицији, какав је онај у XVIII веку, ка друкчијим, трансформисаним формама сликарства након 1820-1830. године, које трају до дубоко у XIX век. Управо ове иконе, које чувају старе шеме, облике и иконографију у новом тумачењу, ликовно стоје на тој прекретници, и отуда је њихово смештање у поменути период оправдано. Може се сматрати да су настале директним угледањем на неке старије моделе, интерпретиране у духу живописног сликарства периода у који су датиране. Од врло су великог значаја, јер спадају у изненађујуће ретке примерке иконописа XVIII века сачуване у српским крајевима. Највероватније ће бити рад неке од тада јако распрострањених зографских тајфи, али за сада није могуће идентификовати које.¹³ С обзиром на словенски натпис на књизи коју држи Христос та радионица би могла бити српска или бугарска, мада ни цинцарску нити грчку не треба искључити у потпуности. Могуће је да бисмо их могли везати за иконописне радионице активне у Охриду у XVIII веку, али то такође остаје отворено питање.¹⁴

Било како било, престоне иконе из цркве Св. Марка, о којима смо овде изложили важне чињенице и поставили одређене проблеме остају отворено научно питање, као и облик олтарског простора и старина цркве у којој се налазе. С обзиром да се о иконопису XVIII и раног XIX века у јужним

¹² Одлична аналогija је руска икона Христа на трону, која је 1975. била излагана у Паризу: *Icones grecques et russes. Galerie Nikolenko, Paris 1975*, бр. 48. Чак је и цитат на отвореном Јеванђељу такође Мат. 11, 28-29.

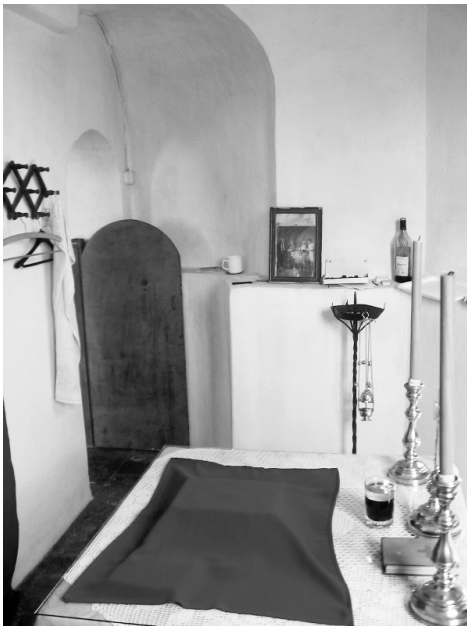
¹³ Само за простор Грчке број сликара познатих у периоду 1700 – 1820 износи 740: М. Хатџидакис, *Ελληνες ζωγράφοι μετά την αλωση (1450-1830)*, 1, Αθήνα 1987, 15

¹⁴ О иконопису у Охриду у XVIII веку: В. Поповска-Коробар, *Иконописот во Охрид во XVIII век*, Скопје 2005.

деловима Балкана још увек зна врло мало, његова будућа проучавања ће, надамо се. омогућити прецизније смештање у контекст ове две важне иконе и евентуално утврђивање радионице и мајстора.

Сл. 1. Црква Св. Марка у доњем Врању. Поглед са југоистока.

Сл. 2. Црква Св. Марка у Доњем Врању. Северна четврт-ниша олтарског простора.

Сл. 3. Руска икона Св. Николе, XIX век.

Сл. 4. Престона икона Богородице, крај XVIII - почетак XIX века.

Сл. 5. Престона икона Христа, крај XVIII - почетак XIX века.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Ivanić, B. Le vie mediterranee del'icona cristiana. Icone del Museo Nazionale di Belgrado, Bari 2001
- Иконопис Врањске епархије, прир. Н. Макуљевић – М. Тимотијевић, Београд - Врање 2005.
- Icônes grecques et russes. Galerie Nikolenko, Paris 1975
- Icons from the Orthodox Communities of Albania. Collection of the National Museum of Medieval Art, Korçë, ed. dr A. Tourta, Thessaloniki, 2006
- Макуљевић, Н. Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању, у: Саборни храм Свете Тројице у Врању, прир. Н. Макуљевић, Врање 2008.
- Ортајли, И. Најдужи век империје, Београд 2004.
- Поповска-Коробар, В. Иконописот во Охрид во XVIII век, Скопје 2005.
- Χατζηδακης, Μ. Ελληνες ζωγράφοι μετά την αλωση (1450-1830), 1, Αθηνά 1987
- Cattapan, M. I pittori Andrea e Nicola Rizo da Candia, Θεσσαυρίσματα 10, 1973, 238-290

Summary

Marko Ž. Katić

ICONS OF THE VIRGIN MARY AND JESUS CHRIST FROM THE
CHURCH OF SAINT MARKO IN DONJE VRANJE

Prestone icons of the Virgin and Christ from the Church of Saint Marko in Donje Vranje are subject of analysis in this paper. The Church of Saint Marko is one-walled and simple looking, but with a relatively complex solution of the altar space. It is also a five-sided apse, and with the side-by-side quadrangular parts, inside and out. It is separated from the naos by a mural altar barrier.

Due to this structure of the altar space, it is possible to consider with great certainty that the church in Donetsk is an older building, although it can not be said with precision from which time. It suffered in World War I and World War II, and was mostly restored in 1972. The icons of the Virgin and Christ are almost the only historically valuable items in it. There are no signatures or records on the icons, but it is obvious that they are the work of the same painter.

The icons are the work of a very good master, if certain anatomical and perspective imprecisions are excluded. By analogy with dated examples, based on their artistic characteristics, primarily strong colors and striking styles, they can be dated in the last decade of the 18th and early 19th centuries. On the icons, there is a retrospective in the repetition of the iconographic lines of the iconography from the period of the 16th - 18th century, most of all, from the field of critical painting. They were certainly conceived as a pair of throne icons.

Most likely they are the work of some of the active zoography families from the past, from the southern part of the Balkan Peninsula, perhaps from Ohrid or the surroundings. A couple of throne icons from the church in Donji Grad represent an important contribution to the knowledge of the Serbian regions of the poorly preserved iconography of the 18th and early 19th century.